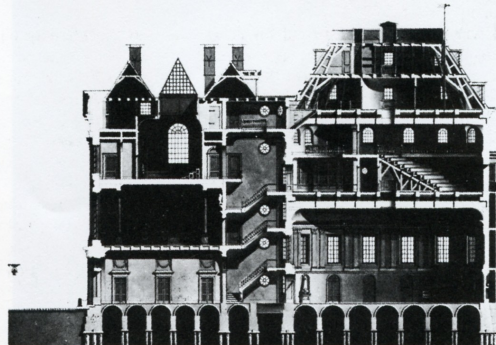

Felix Meritis: Tempel der Verlichting

Detail uit het Grachtenboek van Caspar Philips (1768). Voor de bouw van Felix Meritis moesten drie panden het veld ruimen. De eerste schaalvergroting aan de grachten.

Doorsnede van het gebouw Felix Meritis, 1977 (B.W.H. Zienensis).

In 1777 werd in Amsterdam een maatschappij opgericht onder de naam Felix Meritis (= gelukkig door verdiensten). Het initiatief was afkomstig van Willem Writs, een in zijn tijd bekend werktuigbouwkundige. Het doel was 'het houden van bijeenkomsten om elkaar te onderhouden over zodanige Kunsten en Weenschappen als ter bevordering van het nut en den bloei der Burgerlijke zamenleving van de meesten dienst zouden geoordeeld worden'. De groep tot wie men zich richtte, waren 'lieden uit den deftigen Burgerstand'.

De eerste samenkomsten vonden tot 1783 plaats op de Leliegracht. Het aantal leden groeide echter zo sterk dat men na enige tijd moest omzien naar een ruimere behuizing; het werd een huis op de Oudezijds Voorburgwal. De ledentooeloop hield aan. Opnieuw werd het gebouw te klein. In 1786 werd besloten een eigen gebouw neer te zetten, de maatschappij waardig. Men wilde een gebouw in het centrum van de stad; het diende een allure te hebben aan grootte, fraaiheid en luister, dat het niet alleen de Maatschappij Felix Meritis tot eer strekte, maar ook voor de stad een sieraad zou zijn. Om dat te bereiken benoemde de maatschappij een bouwcommissie. Men wist de hand te leggen op twee huizen aan de Keizersgracht. Na sloping van de beide huizen zou dáár het ge-

Het trappenhuis

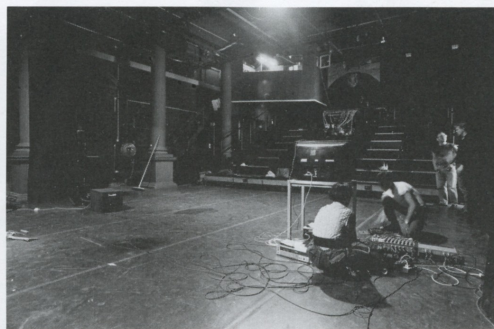

bouw moeten komen. Het was echter een ongelukkige plattegrond en men probeerde alsnog, het ernaast gelegen pand te kopen. De eigenaar bezweek voor de 'overredingskracht' en verkocht het huis om prompt tot erelid van Felix Meritis te worden benoemd. Op de plaats van de drie afgebroken huizen zou ten slotte de nieuwe behuizing Keizersgracht 324 verrijzen.

De ontwerper van dit gebouw c.q. architectus civilis was Jacob Otten Husly, als Jacob Otten in 1738 te Doetinchem geboren, die in 1787 de prijsvraag voor het te bouwen eigen onderkomen van de Maatschappij Felix Meritis had gewonnen. Ongewijfeld is hij gevormd in het atelier van zijn ooms, de gebroeders Husly, die als stucwerkers te Amsterdam werkzaam waren. De naam Husly voegde Jacob Otten later aan zijn naam toe. In 1765 werd hij aangezocht als één van de directeurs der Stadstekenakademie, waar hij bouwkundig onderricht gaf. Mogelijk maakte hij drie jaar later een studiereis naar Parijs. Hij wist - hoe dan ook - een groot aantal architectuurboeken te verzamelen. In 1771 kreeg hij zijn eerste grote opdracht: het Stadhuis van Weesp. In 1775 won hij de prijsvraag voor het Groningse Stadhuis, dat pas lang na zijn dood in 1796 zou worden voltooid.

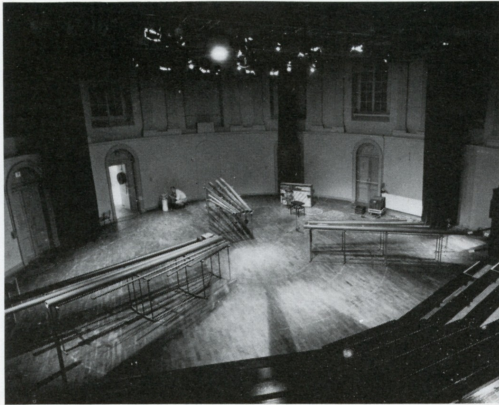
De stichtingskosten van het nieuwe gebouw moesten komen uit een onder de le-

De zuilenzaal

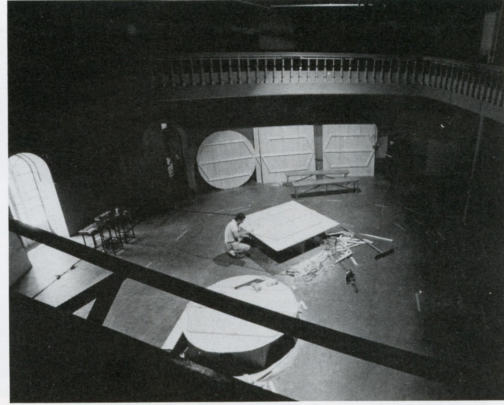

den van de maatschappij uitgeschreven lening. Men verzocht een aantal aannemers (timmerlieden, metselaars), van wie men de zekerheid had dat dezen het vaktechnisch, bedrijfstechnisch en financieel zouden aankunnen, een prijsopgave in te dienen.

De bouwcommissie voerde de directie. Dit verhinderde echter niet dat de bouwkosten uit de hand liepen, een gevolg van nadere eisen van de kant van de opdrachtgever. Het werd al spoedig duidelijk, dat het gebouw er voor het door Jacob Otten Husly geschatte bedrag niet zou kunnen komen. Dit nu bracht de maatschappij in een lastig parket. Haar prestige, d.w.z. het prestige van de voornamelijk uit handelskringen afkomstige 'deftige Burgerstand', stond op het spel. Het voorstel om het gebouw in een vertraagd tempo en over meerdere jaren af te bouwen kon om die reden geen genade vinden in de ogen van het bestuur. Er zat niets anders op dan door de zure appel heen te bijten en te proberen opnieuw een lening te plaatsen onder de leden. Men kan zich voorstellen, dat dat niet met gejuich werd ontvangen. Herhaaldelijk heeft het bestuur de leden moeten aansporen om een aandeel te nemen in deze aanvullende lening. Het is uiteindelijk gelukt. Hoewel gelukt? De beide aannemers ontkwamen er niet aan: ook zij dienden een aandeel te nemen in deze le-

De concertzaal

De Shaffy-zaal. In de zestiger/jaren gebouwd door Ramses Shaffy. Later ging de naam van de zaal op het hele gebouw over: Shaffy-theater.

ningen, en, gezien de eervolle opdracht, verklaarden zij zich daartoe bereid. Het gebouw kwam er ten slotte tóch voor het in die tijd aanzienlijke bedrag van f 314.000

Op 31 oktober 1788 was het dan zover: prof. Van Swinden kon de openingsrede houden. De Tempel der Verlichting kon toen gedeelte na gedeelte in gebruik worden genomen.

Alvorens een overzicht te geven van de reactie op het gebouw, een korte terugblik op de economische toestand van de periode, waarin het gebouw tot stand kwam. De 18de eeuw wordt gekenmerkt door een aantal economische crises. De eerste van 1720 is de voorbode van een economische teruggang die rond 1730 inzet. In 1763 en 1772/1773 wordt de Republiek der Verenigde Nederlanden opnieuw door economische crises getroffen. Rond 1780 is de verschuiving van het economische evenwicht tussen Engeland en de Republiek definitief beslist ten gunste van Engeland.

Jacob Otten Husly, 1738-1796

land. De vierde Engelse oorlog (1780-1784) symboliseert de uiteindelijke neergang van de Republiek. Dat economische neergang ook negatieve gevolgen heeft voor de bouwactiviteit, is duidelijk. Het valt af te lezen uit het aantal gebouwen uit het laatst der 18de eeuw. Dat aantal steekt uiterst mager af tegen de grotere aantallen uit het begin en midden der 18de eeuw. Het mag dan ook heel uitzonderlijk worden genoemd, dat het gebouw er kwam. Een paar jaar later zou het waarschijnlijk onmogelijk zijn geworden. Zou het ooit zijn voltooid, als men had besloten tot afbouw over een langere periode? Of zou het net zo zijn gegaan met het door Husly ontworpen Groningse stadhuis? Tussen ontwerp en voltooiing ligt ruim 30 jaar. Gelukkig hoeven we ons daar het hoofd niet over te breken. Felix Meritis is er gekomen. Men zou kunnen zeggen: net op tijd!

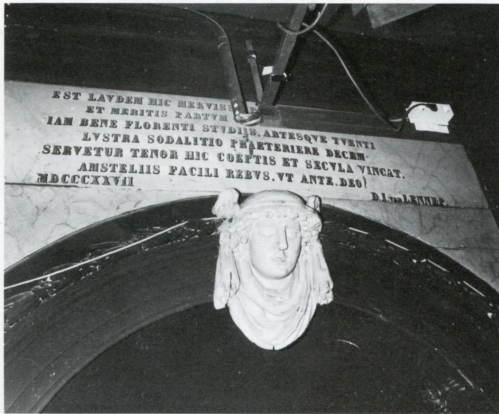
Het gebouw staat niet alleen op het einde van een periode waarin de Republiek als belangrijke mogendheid heeft afgedaan, ook in cultuurhistorisch opzicht komt het gebouw tot stand net vóór een tijdperk ten einde gaat, namelijk dat der Verlichting (1688-1789). Want tot dat tijdperk hoort Felix als tempel der Verlichting.

Op gevaar af zo'n bonte en gecompliceerde periode te simplificeren beperk ik mij tot Kant om een antwoord te geven op de vraag wat de Verlichting inhoudt. In zijn boek 'Was ist Aufklärung?' vat hij dat samen in de uitspraak: SAPERE AUDE oftewel: Durf (zelf) te denken! Verlaat je niet op autoriteiten, maar vorm je eigen oordeel. Verlichting zou men dan kunnen verstaan als: inzicht, waarvoor verstand en kritische zin vereist zijn. Daarmee gewapend diende men in de natuur en in de maatschappij te werk te gaan. Vanzelfsprekend zijn daarin - naar plaats en tijd - variaties te onderkennen. Waar het de Republiek betrof kan men zeggen, dat de hier levende Verlichtingsgedachten gematigder waren en zeker niet zo sterk anti-religieus als bij voorbeeld in Frankrijk. Sterker

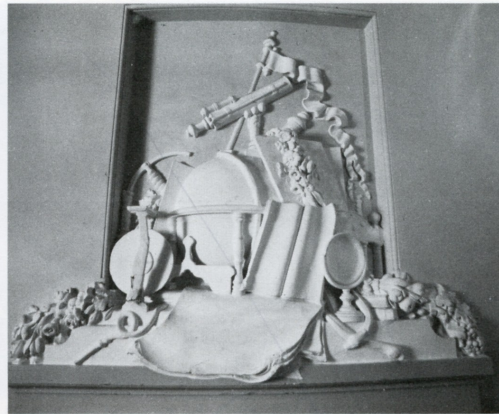
nog, hier overheerste de Verlichtingsstroming die de natuur zag als het bewijs van het Godsbestaan. Om die reden is het dan ook niet verwonderlijk, dat het eerste wetsartikel van Felix Meritis een passage bevat dat er geen verhandelingen mochten worden gehouden, die 'eenigerwijze hoonende zijn voor den Godsdienst (...)'. Ook mag erop worden gewezen, dat wat elders werd nagestreefd, hier tot op zekere hoogte al tot de verworvenheden behoorde, dank zij de Nederlandse humanistische traditie. Verdraagzaamheid en vrijheid van drukpers om maar een paar voorbeelden te noemen. Het ontbrak de Nederlanders aan de noodzaak, zich op te houden in de voorste gelederen van de Verlichtingsmilitanten. Gezien vanuit sociaal-historisch perspectief is de Verlichtingsperiode een belangrijke fase in de ontwikkeling van de Westerse burgerlijke gedachte. Een uniek en vitaal onderdeel van de menselijke intellectuele geschiedenis. Als tempel der (Nederlandse) Verlichting(svariant) is Felix Meritis eenmalig.

Hoe past het gebouw nu in de architectuurstroming van zijn tijd? In deze periode vindt er een ontwikkeling plaats, die een terugkeer inhoudt, namelijk van de barokke fase van het classicisme naar de zuivere ordenarchitectuur. Een ontwikkeling overigens, die meer aansloeg bij opdrachtgevers en invloedrijke amateurs dan bij de architecten. Het zal dan ook eerder aan de opdrachtgevers hebben gelegen dat Husly en zijn collega's de Witte en Duyvené classicistisch ontwierpen. Duyvené was overigens één van de deelnemers aan de prijsvraag voor het nieuwe gebouw van Felix Meritis.

Zoals reeds hiervoren opgemerkt, waren de economische omstandigheden er niet naar dat deze stijl een grote vlucht kon nemen. Ook zijn er de nodige bressen geslagen in hetgeen er in deze stijl werd gebouwd. De Muiderpoort (Rauws 1770) staat nog, maar de Stadsschouwburg van Witte (1774) en de huizen aan de Vismarkt (1775) zijn verdwenen. Als getuigenis van deze in omvang kleine bouwkunstige stro-

Tekst boven de zij-ingang van de Zuilenzaal.

Een allegorische voorstelling van de wetenschappen, welke oorspronkelijk in Felix Merites werden beoefend.

ming is het gebouw Felix Meritis ook op dit punt van een grote zeldzaamheid. Vervolgens mogen we ons afvragen, of het door de Maatschappij Felix Meritis beoogde doel - een fraai, luisterrijk gebouw, tevens sieraad voor de stad - ook was bereikt. Het zal niemand verwonderen, dat dat voor het bestuur en de leden van de maatschappij het geval was. Al erkende men, dat als het aan een plein gestaan zou hebben, het van een behoorlijke afstand van onder tot boven 'geheel kan (worden) overzien, waardoor dus de evenredigheden en schoonheid des geheels, beter beoordeeld kunnen worden'. Het wordt een 'grootsch colossaal blok genoemd ... daar ter neder gezet, en als 't ware door deszelfs hechtheid het denkbeeld van de duurzaamheid der eendragt, welke het beoefenen van schoone kunsten en weetenschappen ten gevolg heeft, in de gedagten der Beschouwers opwekkende, treft terstond het verwonderd oog, daar dit gebouw, boven alle andere fraaije reeks van huizen, op eene aanmerkelijke wijze in het gezicht valt'. Vooral de grootte zal latere beschouwers blijven opvallen.

Dr. ir. Meischke kwalificeert het als 'een gebouw met een zeer monumentale gevel van goede verhoudingen, die niettemin door zijn grote schaal verwonderlijk aandoet. Het is de realisatie van een ideaal, dat voor deze plaats (schaal en maat van de grachtwand) niet geschikt is'.

Prof. Ter Kuile noemt Husly's ontwerp 'van een ambitieuze monumentaliteit dat sterk contrasteert met de vlakheid van de overige gebouwen uit die dagen. De hoge gevel met zijn al te reusachtige muurzulen valt geheel uit den toon van de grachtwand.' Ter Kuile acht het 'een curieus stuk werk voor zijn tijd, dat met grove middelen indruk wil maken'. Dat is een geheel ander geluid dan de opkomende gedachte aan 'duurzaamheid der eendragt', welke de beschrijver van het gebouw in 1800 nog veronderstelde.

Ook architect Kropholler had zo zijn bedenkingen; 'de combinatie van een stukje dak, een stukje tempelfront en stukjes

balconbalustrade' ervoer hij als een lelijk silhouet.

Bij het vijftigjarig bestaan der maatschappij onthult de feestredenaar Barend Klijn ongewild een nog krassere kwalificatie. Hij zou 'zonder den invloed der zedelijke beschaving in geweldigen toorn ontvlammen, wanneer wij dezen tempel het gedrogtelijk Felix Meritis horen noemen'. 'Zeg mij', zo gaat hij verder, 'wie toch geeft U het regt dit gewrogt van de kunstliefde' onzer vaderen aan te schennen?' Wellicht zou hij tevredener zijn geweest met de reactie van een reiziger uit 1838 die vol lof is over het gebouw: een prachtig gebouw, dat met recht de naam paleis zou kunnen dragen. Als Klijn echt behoort had tot de wat uitgesprokene Verlichtingsstroming, zou hij zijn verweer hebben ontleend aan de geringe waardering bij de Verlichters voor het historisch gegroeide. Op die manier gezien valt het gebouw logischerwijs al evenzeer uit de toon van de grachtwand als menige Verlichtingsfilosoof te midden van zijn tijdgenoten.

Enkele Franse en Engelse kopstukken van de Verlichtingsfilosofen hebben de Republiek der Verenigde Nederlanden bezocht: John Locke, Diderot, Voltaire en Montesquieu. De laatste behoorde met Voltaire tot de eerste generatie der Verlichtingsfilosofen. Montesquieu bezocht de Republiek in 1729, had weinig goede woorden over voor de Hollanders, vond Amsterdam mooier dan Venetië en had ook een opmerking over de bouwwoede in een stad als Amsterdam: 'Men onttrekt het geld aan de handel om het voor (bak)stenen te gebruiken en ik voorzie dat het er zal gaan zoals in Venetië, waar, in plaats van handelsvloten en (konink)rijken, (slechts) mooie paleizen overblijven'.

Dank zij de 'Verdiensten van handelslieden uit den deftigen Burgerstand' kunnen wij ons gelukkig prijzen in het bezit te zijn van een gebouw van Europese betekenis. Want al kreeg Montesquieu gelijk, wat hij niet voorzag was dat het enige gebouw aan de Verlichting gewijd, zou verrijzen in datzelfde Amsterdam.

Wim Timp

De kap op de koepel.

